

Rozwijanie zdolności do nauki języków obcych na lekcjach języka obcego

Joanna SOBAŃSKA-JĘDRYCH

Rozwijanie zdolności do nauki języków obcych podczas lekcji języka obcego dotyczy zarówno doboru określonych form pracy i zadań, jak również treści kształcenia. Z odnośnych badań¹ wynika jednoznacznie, że uczniowie zdolni swoje potrzeby edukacyjne znacznie bardziej mogą zaspokajać w ramach zajęć pozalekcyjnych niż podczas lekcji. Lekcje bowiem, zdaniem badanych uczniów, zwykle nie stwarzają okazji do wyrażania siebie poprzez artykułowanie własnych opinii, rozwijania kreatywnego myślenia, zaangażowania w kształtowanie własnego procesu uczenia się, a często nawet nie dają możliwości rozwijania własnych zainteresowań. Rzadko można znaleźć się podczas lekcji w sytuacji, gdy uczniowi zdolnemu powierzane są odpowiedzialne funkcje, takie jak kierowanie zespołem pracy czy włączanie go do organizacji i prowadzenia zajęć. Powodów takiego stanu rzeczy jest zapewne wiele i trudno je jednoznacznie określić. Istotne jest jednak wskazanie takich form pracy na lekcji języka obcego, które umożliwiłyby rozwijanie uczniom ich zdolności do nauki języków obcych.

Kim są uczniowie ze specjalnymi zdolnościami do nauki języków obcych?

Nauczyciele, wskazując w swojej klasie uczniów zdolnych językowo, najczęściej postępują się obserwacją zachowania ucznia, oceną jego pracy i zachowania na lekcji, biorą pod uwagę wiele różnych, często subiektywnych wskaźników, które według niego świadczą o tym, że ma on do czynienia z uczniem zdolnym. Warto zatem nazwać te cechy ucznia zdolnego, które są charakterystyczne również dla ucznia uzdolnionego językowo.

Literatura przedmiotu podaje wiele teorii dotyczących zdolności do nauki języków obcych. Przyjmijmy ogólnie, że zdolności obejmują takie aspekty, jak: czynniki kognitywne, motywacja oraz cechy osobowościowe². Między tymi zagadnieniami istnieją związki. Warunki kognitywne ucznia, jakie wnosi on w proces uczenia się, determinują jego sposoby uczenia się, potrzeby edukacyjne, co kształtowane jest również przez jego osobowość. W przypadku zdolności do nauki języków obcych owe specjalne warunki kognitywne ucznia to:

¹ Stańczak M. *Zaspokajanie potrzeb uczniów zdolnych w ramach lekcji i zajęć pozalekcyjnych – raport z badań* [w:] Łaszczyk J., Jabłonowska M. [red.] *Uczeń zdolny wyzwaniem dla współczesnej edukacji*, Wydawnictwo APS, Warszawa 2008, s. 148-157.

² Sternberg R.J., Lubert T. *Creative Giftedness in Children* [w:] Klein S., Tannenbaum A.J. [red.] *To Be Young and Gifted*, Ablex Publishing Corporation, New Jersey 1992, s. 35-51; Pychova I. *Jak uczyć zdolnych i utalentowanych uczniów*, *Języki Obce w Szkole* nr 4/1997, s. 295-300.

- fonetyczne kodowanie, czyli umiejętność przechowywania materiału językowego przez czas niezbędny do jego audytywnego rozpoznania i późniejszego przywoływania z pamięci,
- wrażliwość gramatyczna, czyli umiejętność rozpoznawania funkcji słów w zdaniu,
- pamięć mechaniczna, tj. umiejętność zapamiętywania w krótkim czasie znacznej ilości materiału językowego i skojarzeń,
- indukcyjne przyswajanie języka, czyli umiejętność wnioskowania o formie językowej, regułach i strukturze języka na podstawie przykładów³.

Ponadto uczniowie zdolni wyróżniają się wysokim stopniem rozumienia treści i dostrzegania wzajemnych zależności między poszczególnymi jej elementami, logicznością i szybkością myślenia oraz zdolnością rozumowania na wyższym poziomie trudności i abstrakcji, ponadprzeciętnymi umiejętnościami analizy i syntezy oraz trafnością sądów. Uczniów zdolnych cechuje również ponadprzeciętna samodzielność myślenia, umiejętność rozwiązywania problemów w sposób niestandardowy oraz stosowania różnych metod w tym celu, umiejętność osiągania rozwiązań jasnych i trafnych, oryginalność w pracy umysłowej, również jeśli chodzi o interpretację faktów, ale także łatwość koncentrowania się przez dłuższy czas na danym problemie⁴. Wymienione cechy uczniów zdolnych wiążą się ściśle z myśleniem kreatywnym (dywergencyjnym), charakteryzującym się zdolnością wytwarzania innowacyjnych i licznych pomysłów, mocno rozwiniętą wyobraźnią czy też nieszablonowym myśleniem. Niewątpliwie przecież uczenie się języków obcych wymaga myślenia kreatywnego, gdzie w danej sytuacji komunikacyjnej określony cel komunikacyjny może zostać zrealizowany

³ Carroll J.B., Sapon S.M. *Modern Language Aptitude Test*, Bethesda, MD: Second Language Testing, 2002 [1959] [za: Rysiewicz J. *Measuring foreign language learning aptitude. Polish adaptation of The Modern Language Aptitude Test by Carroll and Sapon* [w:] *Poznań Studies in Contemporary Linguistics* 44(4)/2008, s. 569-595.

⁴ Reketat H. *Offener Unterricht – eine Förderungsmöglichkeit für hoch begabte Kinder in Regelschulen?!*, LIT Verlag, Münster 2001; Fels C. *Identifizierung und Förderung Hochbegabter in den Schulen der BRD*, Haupt Verlag, Bern 1999; Giza T. *Socjopedagogiczne uwarunkowania procesów identyfikowania oraz rozwoju zdolności uczniów w szkole*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2006.

w różnej formie⁵. Zatem uczniom ze zdolnościami do nauki języków obcych powinny zostać stworzone takie warunki podczas lekcji, by mogli oni w pełni wykorzystać zarówno swoje możliwości kognitywne, jak również cechy osobowości.

Jak można rozwijać zdolności do nauki języków obcych podczas lekcji?

Działania lekcyjne powinny być źródłem poszerzenia wiedzy i rozwijania kompetencji uczniów zdolnych poprzez stawianie im wyzwań na miarę ich zdolności w formie zadań o wysokim stopniu trudności. Powinny również pomagać uczniom w rozwijaniu zainteresowań i ich realizacji w kontekście szerszej wiedzy i umiejętności na płaszczyźnie językowej i pozajęzykowej oraz umożliwiać ich wykorzystanie w różnych celach edukacyjnych. Działania lekcyjne powinny wreszcie stwarzać uczniom uzdolnionym językowo możliwość dużej aktywności w poznawaniu siebie samych, odkrywaniu swego potencjału i nowych obszarów zainteresowań. Punktem wyjścia dla rozwoju ucznia uzdolnionego językowo powinno być zatem rozwijanie jego autonomii w uczeniu się. Proces autonomizacji uczenia się jest jednak długotrwały i przebiega w etapach, z których każdy powinien być realizowany przez właściwe formy pracy.

Autonomizacja procesu uczenia się

Autonomia ucznia zakłada przejęcie odpowiedzialności, a co za tym idzie, przejęcie kontroli nad własnym procesem uczenia się, podejmowanie autonomicznych decyzji i dokonywanie samodzielnych wyborów odnośnie do treści, materiałów, technik i metod pracy podczas lekcji⁶. Praca indywidualna nad rozwojem zainteresowań i możliwości poznawczych ucznia zdolnego wydaje się zatem optymalną formą pozwalającą precyzyjnie

⁵ Fleiß I. *Hochbegabung und Hochbegabte*, Tectum Verlag, Marburg 2003.

⁶ Komorowska H. *Learner Autonomy in Foreign Language Learning – For and Against* [w:] *Badstübner-Kizik C., Rozalowska-Żądło R., Uniszewska A. [red.] Nauczanie i uczenie się języków obcych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego Gdańsk 2004; Wawrzyniak-Śliwska M. *Autonomia w nauczaniu wczesnoszkolnym – kto się boi autonomii?* [w:] *Filipiak E. [red.] Rozwijanie zdolności uczenia się. Wybrane konteksty i problemy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2008, s. 158-168.

dobierać treści i dostosować tempo uczenia się do jego dużych możliwości. Nauczyciel może zatem pracować indywidualnie z uczniem poprzez wskazywanie mu odpowiedniej literatury, wzbogacanie jego wiedzy i umiejętności przez różnicowanie zadań klasowych i prac domowych zarówno pod względem liczby, jak i stopnia trudności. Nauczyciel może być partnerem w dyskusji na interesujący ucznia temat i rozwijać w ten sposób jego kompetencje językowe. Nauczyciel może również stawiać problemy do rozwiązania czy przemyślenia, a także angażować ucznia zdolnego do roli asystenta w prowadzeniu lekcji czy też samodzielnym jej kształtowaniu⁷. Autonomizacja procesu uczenia się-nauczania ucznia uzdolnionego językowo może być realizowana m.in. poprzez takie formy nauczania-uczenia się, jak:

- otwarte formy nauczania,
- kreatywne formy pracy na lekcji języka obcego.

Obecne metody nauczania, preferujące takie elementy działań dydaktycznych, jak otwarte formy nauczania czy położenie nacisku na rozwijanie autonomii ucznia w procesie uczenia się języków obcych, wymagają od uczniów myślenia i kreatywności, obejmującej trzy jej podstawowe składniki: *płynność, elastyczność i oryginalność*⁸. Takie myślenie przejawia się przede wszystkim w rozwiązywaniu zadań otwartych, symulacjach sytuacji komunikacyjnych, we wszystkich formach otwartych zajęć językowych, a także dramach, grach i zabawach językowych, bowiem w takich sytuacjach uczeń ma możliwość produkowania wielu różnorodnych wytworów językowych w odniesieniu do danej sytuacji za pomocą różnorodnego materiału językowego i wyrażania swoich myśli i pomysłów za pomocą języka obcego⁹.

Otwarte formy nauczania

Istotnym elementem zaspokajania potrzeb uczniów z uwzględnieniem ich cech indywidualnych jest stosowanie różnorodnych form pracy, w szczególności otwartych form nauczania. Otwarte formy nauczania, ze względu na swoją formę organizacyjną, socjalną oraz kognitywną, są istotne w procesie rozwijania zdolności do nauki języków obcych. Choć jednolita ogólna definicja otwartych form nauczania nie istnieje, we wszystkich ujęciach dominuje stwierdzenie, że skłaniają one uczniów do samodzielnej pracy, do działania, a nie jedynie do biernego zdobywania wiedzy¹⁰.

Z perspektywy ucznia, otwarte formy nauczania umożliwiają dostosowanie form i treści pracy do indywidualnych cech osobowościowych i poznawczych możliwości uczniów i samodzielne lub wspólne decydowanie o treściach i przebiegu zajęć, planowanie, wybór i podejmowanie czynności w celu realizacji zamierzonych celów. Bardzo istotne wydaje się przy tym ukierunkowanie na uczenie się przez odkrywanie czy rozwiązywanie problemów, co jest charakterystyczne dla uczniów zdolnych. W odniesieniu do nauczycieli otwarte formy zajęć umożliwiają wspieranie uczniów w ich działaniach oraz uzyskanie ważnych informacji o uczniu, dotyczących jego sfery osobowościowej i kognitywnej. Ta cecha otwartych form zajęć umożliwia również trafniejsze zidentyfikowanie uczniów zdolnych, gdyż pokazuje ucznia w działaniu, wykorzystującego swój potencjał intelektualny i osobowościowy.

Otwarte formy nauczania obejmują takie formy uczenia się i kształtowania zajęć, jak:

- praca niesterowana (wolna),
- praca według planu tygodniowego,
- praca projektowa,
- praca w formie przystanków uczenia się.

Praca niesterowana (wolna) w dużym stopniu nastawiona jest na kształtowanie u uczniów umiejętności planowania swojego działania i kierowania nim, uczy odpowiedzialności i wspiera

⁷ Porzucek M. *Sposoby pracy z uczniem zdolnym* [w:] Bereźnicki F., Świrko-Pilipeczuk J. (red.) *Procesy uczenia się i ich efektywność*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2006, s. 270-275.

⁸ Albert A., Kormos J. *Creativity and narrative task performance: An exploratory study*, *Language Learning* 54 (2)/2004, s. 277-310; Dörnyei Z. *The psychology of the language learner. Individual differences in second language acquisition*, Mahwah, NJ, Lawrence Erlbaum Associates 2004.

⁹ Eggert S. *Kreativität – Traum eines jeden Lehrers* [w:] *Deutsch als Fremdsprache* 1/1996, s. 23-27; Albert A., Kormos J. *Creativity and narrative task performance: An exploratory study*, ibidem.

¹⁰ Reketat H. *Offener Unterricht – eine Förderungsmöglichkeit für hoch begabte Kinder in Regelschulen?!*, ibidem.

poznanie siebie¹¹. Polega ona na tym, że uczniowie podczas zajęć mogą robić to, na co mają ochotę, pod warunkiem że ma to coś wspólnego z językiem obcym. Przy tym uczniowie mają do dyspozycji różnorodne materiały umożliwiające im swobodną realizację swoich pomysłów, mogą również samodzielnie wyszukiwać informacje (np. przez Internet). W czasie zajęć mogą poruszać się po klasie, mogą również ją opuszczać, by pracować w czytelni lub sali internetowej¹². W tym przypadku istnieje możliwość całkowitego oderwania się od realizowanych w grupie celów poszczególnych lekcji i kształtowania całkowicie indywidualnego procesu uczenia się języków obcych. Możliwa jest również integracja wielu przedmiotów, co pozwala na poszerzanie zainteresowań oraz wzbogacanie wiedzy nie tylko językowej. Podobnie jest w przypadku pracy z planem tygodniowym oraz pracy w formie przystanków uczenia się, które to formy również kładą duży nacisk na samodzielność, skłaniają do refleksji o swoich sposobach uczenia się i kształtują umiejętność podejmowania samodzielnych decyzji dotyczących formowania swojej nauki, w tym również wychodzenia poza ramy jednego przedmiotu. Innym sposobem rozwijania u uczniów zdolnych umiejętności kreatywnego rozwiązywania problemów jest praca projektowa, podczas której nauczyciel wraz z uczniami stara się rozwiązać rzeczywisty problem poprzez wspólne działanie i aktywne zajmowanie się rzeczywistością¹³. Również w tym przypadku jest wiele miejsca na elastyczność, jeśli chodzi o stopień trudności zadania, integrację zagadnień językowych i pozajęzykowych czy choćby różne możliwości wyrażania siebie i swoich opinii oraz kształtowanie myślenia kreatywnego. Także praca w formie przystanków uczenia się, będąca odmianą pracy niesterowanej, skutecznie łączy rozwijanie zdolności językowych z poznawaniem treści pozajęzykowych.

Kreatywne formy uczenia się i nauczania języków obcych

Kreatywność uczniów hamowana jest przede wszystkim działaniami dydaktycznymi o zamkniętym charakterze, również tymi, które polegają na zadaniach testowych, bowiem poprzez swoją zamkniętą formę dopuszczają one wyłącznie jedną możliwość rozwiązania, nie kształcą zatem myślenia dywergencyjnego (rozbieżnego). W kontekście uczenia się języków obcych myślenie twórcze przejawia się w sposobie używania języka przez uczniów, w szczególności ich zdolnością używania bogatszego słownictwa do wyrażania swoich pomysłów (możliwie wielu rozwiązań danego problemu językowego). Chodzi tu również o stosowanie rozmaitych strategii komunikacyjnych, pozwalających różnorodnie rozwiązać dany problem językowy. Ponadto myślenie twórcze odzwierciedla się w umiejętności wykorzystania różnorodnych technik uczenia się języka i ich wzajemnym łączeniu.

Możliwością rozwoju kreatywności u uczniów zdolnych jest przede wszystkim dywergencyjna produkcja. Uczniowie powinni zatem mieć możliwość rozwiązywania problemów na drodze eksperymentu lub zabawy. Takie działania pozwalają lepiej zapamiętywać informacje i bardziej elastycznie ich używać w określonych sytuacjach, pozwalają rozróżnić informacje ważne od mniej istotnych. Mowa tu o technikach kreatywnych, które wspierają zarówno indywidualne, jak i grupowe rozwijanie pomysłów oraz rozwiązywanie problemów. Ponadto ułatwiają one abstrahowanie czy odnajdywanie analogii między poszczególnymi treściami i elementami języka oraz prowadzą do łączenia informacji z różnych dziedzin. Do nich zaliczyć można:

- techniki asocjacyjne,
- techniki obrazu i tworzenia analogii oraz
- systematyczne poszukiwania pomysłów¹⁴.

W technikach asocjacyjnych, do których należą: *brainstorming*, *mindmapping* czy kombinacje obydwu, szczególnie istotny jest wolny przepływ

¹¹ Jürgens E. *Die 'neue' Reformpädagogik und die Bewegung Offener Unterricht. Theorie, Praxis und Forschungslage*, Akademie Verlag, Sankt Augustin 2000.

¹² Baillet D. *Freie Arbeit – Kinder gestalten ihren Lernprozess selbst* [w:] Müller B.D. [red.] *Anders lernen im Fremdsprachenunterricht*, Langenscheidt, Berlin 1989, s. 58-78.

¹³ Frey K. *Die Projektmethode*, Beltz, Basel 1993.

¹⁴ Westphal U. *Kreativität – ein integratives Konzept in der Begabtenförderung* [w:] Fischer Ch., Mönks F.J., Grindel E. [red.] *Curriculum und Didaktik der Begabtenförderung. Begabungen fördern, Lernen individualisieren*, LIT Verlag, Münster 2004, s. 367-388.

myśli we wszystkich możliwych kierunkach w odniesieniu do pewnego zagadnienia. Punktem wyjścia działania uczniów może być w tym przypadku zagadnienie, słowo-klucz czy sytuacja. W tym procesie powstaje mnogość pojęć, nowych rozwiązań, które, choć początkowo mogą wydawać się chaotyczne i nie tworzyć rozwiązania danego problemu, w fazie końcowej je tworzą, poprzez ich omówienie i ocenienie w kontekście danej sytuacji/danego problemu. Otwarty charakter technik obrazu oraz tworzenia analogii daje możliwość rozwijania umiejętności łatwości myślenia, tworzenia oryginalnych pomysłów na podstawie różnych skojarzeń, których źródłem jest materiał obrazowy, oraz wspierania rozwoju wyobraźni poprzez poszukiwanie podobieństw między elementami obrazowymi, werbalnymi lub obrazowo-werbalnymi. Do tych technik należy zatem zaliczyć różnego rodzaju wizualizacje oraz zestawienia materiału obrazowo-werbalnego, służącego porównaniom. W trzecim rodzaju technik kreatywnych, technice systematycznego poszukiwania pomysłów, chodzi o kształtowanie umiejętności dostrzegania różnych możliwości rozwiązania danego, zdefiniowanego problemu poprzez analizowanie go z różnych perspektyw. Nie chodzi tu jedynie o dyskusję na różne tematy, interesujące uczniów zdolnych. Może to być również np. konstruowanie różnych wersji znanych historii, poszukiwanie nowych zastosowań znanych przedmiotów, możliwych przyczyn danego zdarzenia lub różnych wyjść z sytuacji. Proste a ciekawe przykłady zadań wymienionych technik podaje I. Pychova¹⁵, wskazując jednocześnie na to, że poprzez swoją otwartą formę i możliwość kształtowania stopnia trudności zadań pozwalają one indywidualizować proces uczenia się uczniów. Powyższe przytoczone przykłady kreatywnych form uczenia się i nauczania są oczywiście obecne w codziennych zadaniach językowych, stawianych wszystkim uczniom, w zadaniach dotyczących opisywania obrazków, tworzenia hipotez odnośnych do sytuacji na nich przedstawionych, reagowania w konkretnych sytuacjach komunikacyjnych i wielu innych. Chodzi o to, aby zwrócić uwagę uczniów na nieograniczone możliwości rozwiązania tych prostych problemów. Stosowanie technik kreatywności w nauce języków obcych nie sprowadza się jedynie do rozwijania poszczególnych sprawności

językowych, poszerzania słownictwa czy podnoszenia indywidualnej kompetencji językowej. To również doskonalenie umiejętności interpersonalnych, przygotowanie do radzenia sobie z trudnościami, wspieranie myślenia dywergencyjnego czy też pobudzanie motywacyjne. Niemniej jednak rozwój tych umiejętności bazuje na materiale językowym, dzięki czemu rozwijana jest również kreatywność językowa¹⁶.

Uwagi końcowe

Przekonanie, że uczeń zdolny sam sobie poradzi w szkole, nie do końca jest zgodne z prawdą. Taki uczeń wymaga od nauczyciela wsparcia, odpowiedniej opieki i uwagi. Podejmując z nim pracę, nauczyciel staje się jego mentorem i partnerem. Aby jednak współpraca ta była owocna, warto również zwrócić uwagę na źródło działań dydaktycznych, umożliwiających rozwijanie zdolności do nauki języków obcych. Eggert¹⁷ poszukuje go w osobie nauczyciela języka obcego i jego kompetencjach zawodowych, ale przede wszystkim w jego kreatywnej postawie w procesie nauczania języków obcych.

Bibliografia

1. Albert A., Kormos J. *Creativity and narrative task performance: An exploratory study* [w:] *Language Learning* 54(2)/2004.
2. Baillet D. *Freie Arbeit – Kinder gestalten ihren Lernprozess selbst* [w:] Müller B.D. [red.] *Anders lernen im Fremdsprachenunterricht*, Langenscheidt, Berlin 1989.
3. Carroll J.B., Sapon S.M. *Modern Language Aptitude Test*, Bethesda, MD: Second Language Testing, 2002 [1959] [za:] Rysiewicz J. *Measuring foreign language learning aptitude. Polish adaptation of The Modern Language Aptitude Test by Carroll and Sapon* [w:] *Poznań Studies in Contemporary Linguistics* 44(4)/2008.

¹⁵ Pychova I. *Jak uczyć zdolnych i utalentowanych uczniów*, ibidem.

¹⁶ Hajduczenia N. *Treningi twórczości w nauczaniu języka obcego na przykładzie nauczania języka niemieckiego* [w:] Limont W. *Teoria i praktyka edukacji uczniów zdolnych*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2005, s. 193-202.

¹⁷ Eggert S. *Kreatywność – Traum eines jeden Lehrers*, ibidem.

4. Dörnyei Z. *The psychology of the language learner. Individual differences in second language acquisition*, Mahwah, NJ, Lawrence Erlbaum Associates 2004.
5. Eggert S. *Kreativität – Traum eines jeden Lehrers* [w:] *Deutsch als Fremdsprache* 1/1996.
6. Fels C. *Identifizierung und Förderung Hochbegabter in der Schulenden BRD*, Haupt Verlag, Bern 1999.
7. Fleiß I. *Hochbegabung und Hochbegabte*, Tectum Verlag, Marburg 2003.
8. Frey K. *Die Projektmethode*, Beltz, Basel 1993.
9. Giza T. *Socjopedagogiczne uwarunkowania procesów identyfikowania oraz rozwoju zdolności uczniów w szkole*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2006.
10. Hajduczenia N. *Treningi twórczości w nauczaniu języka obcego na przykładzie nauczania języka niemieckiego* [w:] Limont W. *Teoria i praktyka edukacji uczniów zdolnych*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2005.
11. Jürgens E. *Die 'neue' Reformpädagogik und die Bewegung Offener Unterricht. Theorie, Praxis und Forschungslage*, Akademie Verlag, Sankt Augustin 2000.
12. Komorowska H. *Learner Autonomy in Foreign Language Learning – For and Against* [w:] Badstübner-Kizik C., Rozalowska-Żądło R., Uniszewska A. [red.] *Nauczanie i uczenie się języków obcych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2004.
13. Porzucek M. *Sposoby pracy z uczniem zdolnym* [w:] Bereźnicki F., Świrko-Pilipczuk J. [red.] *Procesy uczenia się i ich efektywność*, Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2006.
14. Pychova I. *Jak uczyć zdolnych i utalentowanych uczniów*, Języki Obce w Szkole nr 4/1997.
15. Reketat H. *Offener Unterricht – eine Förderungsmöglichkeit für hoch begabte Kinder in Regelschulen?!*, LIT Verlag, Münster 2001.
16. Runco M.A. *Creativity*, Annual Review of Psychology 55/2004.
17. Stańczak M. *Zaspokajanie potrzeb uczniów zdolnych w ramach lekcji i zajęć pozalekcyjnych – raport z badań* [w:] Łaszczuk J., Jabtonowska M. [red.] *Uczeń zdolny wyzwaniem dla współczesnej edukacji*, Wydawnictwo APS, Warszawa 2008.
18. Sternberg R.J., Lubert T. *Creative Giftedness in Children* [w:] Klein S. Tannenbaum A.J. [red.] *To Be Young and Gifted*, Ablex Publishing Corporation, New Jersey 1992.
19. Wawrzyniak-Śliwska M. *Autonomia w nauczaniu wczesnoszkolnym – kto się boi autonomii?* [w:] Filipiak E. [red.] *Rozwijanie zdolności uczenia się. Wybrane konteksty i problemy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2008.
20. Westphal U. *Kreativität – ein integratives Konzept in der Begabtenförderung* [w:] Fischer Ch., Mönks F.J., Grindel E. [red.] *Curriculum und Didaktik der Begabtenförderung. Begabungen fördern, Lernen individualisieren*, LIT Verlag, Münster 2004.

Joanna SOBAŃSKA-JĘDRYCH jest pracownikiem Instytutu Germanistyki na Uniwersytecie Warszawskim.